सुखाख्यो वलयश्चैव दशमेदाः सुदुर्जयः ।
अतिक्रान्तः प्रतिक्रान्तः कक्षाभ्याञ्चैकपक्षतः ।
अतिक्रान्तश्च पक्षाभ्यां त्रयोऽन्यस्तु विपर्ययः ।
त्र्यक्षापक्षो धनुःपक्षो द्विस्त्र्यक्षो दण्ड ऊर्द्धगः ।
द्विगुणान्तस्त्वतिक्रान्तपक्षोऽन्योऽस्य विपर्ययः ।
द्विचतुर्द्वन्द्व दण्डैर्वं ज्ञेया लक्षणतः क्रमात् ।
गोमूत्रिकाद्विचारी शकटो मकरस्तथा ।
भोगभेदाः समाख्यातास्तथा परिपतन्तकः ।
दण्डपक्षो युगोरस्यः शकटस्तद्विपर्ययः ।
मकरो व्यवकीर्णश्च शेषः कुञ्जरराजिभिः ।
मण्डलव्यूहभेदौ च सर्वतोभद्रदुर्जयौ ।
गजानीको द्वितीयस्तु प्रथमः सर्वतोमुखः ।
अर्द्धचन्द्रश्च उद्धारो वज्रो मेदाक्षसंहतेः ।
तथा कुक्कुटपङ्क्तौ च काकपादौ च गोधिका ।
त्रिचतुःपक्षसैन्यानां ज्ञेया आकारभेदतः ।
इति व्यूहाः समाख्याता व्यूहभेदप्रयोक्तृभिः ।
एते समग्रा प्रोक्ता दण्डव्यूहाश्च पक्षधा ।
तथा व्यूहदयश्चैव मण्डलस्य प्रयोक्तृभिः ।
असंहतास्तु षड्व्यूहा भोगव्यूहाश्च पक्षधा ।
व्यूहशेषु प्रयोज्याः स्युर्युद्धकाल उपस्थिते ॥
यथादीनामनीकेन हत्वा शेषं परिक्षिपेत् ।
तरसा च समाहत्य कोटिभ्यां परिवेष्टयन् ।
परकोटिसुपक्रम्य पक्षाभ्यामप्रतिग्रहः ।
कोटिभ्यां जघने हन्यादुरसा च प्रपीडयेत् ।
एवं व्यूहप्रयोगेन यत्नवावनीपतिः ।
विदारयेद्व्यूहजातं वज्रेण द्विषतामलम् ।")

व्यूहनं, क्ली, (वि+ऊह+ल्युट् ।) सैन्यसंस्थानम् । विपूर्व्वोहधातोरनट्प्रत्ययेन निष्पन्नमिदम् । (मेलनम् । यथा, भागवते । ३।२६।३६।
"चालयं व्यूहनं प्राप्तिर्नैहतं द्रव्यशब्दयोः ।"
"व्यूहनं मेलनं हत्वादेः ।" इति तट्टीकायां स्वामी । शोभके, त्रि । यथा, हरिवंशे । १२६ । ३६ ।
"परं गुणेभ्यः पृथिगर्भसंज्ञकं
यथः प्रवर्त्तं व्यूहनं कालरूपम् ।"
"व्यूहनं जगत्शोभकम् ।" इति तट्टीकायां नीलकण्ठः ।)

व्यूहपार्श्वः, पुं, (व्यूहस्य पार्श्वः ।) व्यूहपक्षाङ्गः । तत्पर्य्यायः । प्रत्यासारः २ । इत्यमरः । प्रत्यासरः ३ । इति तट्टीका । व्यूहस्य पक्षाद्व्यूहान्तरम् । इति केचित् । इति भरतः । व्यूहमध्यम् । इति शब्दरत्नावली ।

वो, ञ ऐ इतौ । इति कविकल्पद्रुमः । (भ्वा०-उभ०-सक०-अनिट् ।) ञ, वयति वयते । ऐ, वीयात् । इति दुर्गादासः ।

व्योकारः पुं, लौहकारः । इत्यमरः ।

व्योम, [न्] क्ली, (वो ञे इतौ + "नामन् सीमन्निति ।" उणा० ४ । १४६ । इति निपातनात् साधुः । यद्वा, "विपूर्व्वादवतेर्व्वाप्रापणात्" औणादिके 'सर्व्वधातुभ्यो मनिन् ।' इति सूत्रेण मनिन्प्रत्यये 'ज्वरत्वरस्रिव्यविमवामुपधायाश्च ।' इत्युटि गुणः । वयति व्याप्नोति सर्व्वं जगत् । यद्वा व्यवतिर्गत्यर्थः भावे मन् व्योम् । अवनं गमनं विविधमस्मिन् विद्यते । यद्वा रक्षणार्थः विपूर्व्वोऽवतिः प्राणिनोऽवकाशप्रदानेन । उणादौ तु नामन् सीमन् व्योमन् इत्यादिना वोञ् संवरणे इत्यस्मान्मनिनि उत्वं निपात्यते । दीयते तद्वायुना व्योम । तथाच निरुक्तम् योनिरन्तरिक्षं महावयवः परिवीतो वायुना इति ।" इति निघण्टुटीका । १ । ३ । ३ ।) आकाशः । इत्यमरः । (यथा, रघुः । ४।२६ ।
"रजोभिः स्यन्दनोद्धूतैर्गजैश्च घनसन्निभैः ।
भुवस्तलमिव व्योम कुर्व्वन् व्योमेव भूतलम् ।")
जलम् । भास्करस्यार्द्धनाम्नयः । इति मेदिनी । अभ्रकम् । इति राजनिर्घण्टः ।

व्योमकेशः, पुं, (व्योम एव केशा यस्य । विराट्मूर्त्तिलादस्य तथात्वम् ।) शिवः । इत्यमरः । (यथा, महाभारते । ७ । २०० । १२६ ।
"सूर्य्याचन्द्रमसौ लोके प्रकाशन्ते रुचच्च याः ।
ते केशसंज्ञिताश्चाद्ये व्योमकेश इति स्मृतः ।")

व्योमकेशी [न्] पुं, महादेवः । गङ्गाधारणकाले व्योमव्यापिनः केशा अस्य सन्तीति व्योमकेशशब्दात् इन्प्रत्ययेन निष्पन्नमेतत् ।

व्योमचारिपुरं, क्ली, (व्योमचारि आकाशगामि पुरम् ।) शौभपुरम् । इति भूरिप्रयोगः ।

व्योमचारी, [न्] पुं, (व्योम्नि चरतीति । चर+णिनिः ।) देवता । पक्षी । इति मेदिनी । चिरजीवी । दिनातः । इति विश्वः । (आकाशचारिणि, त्रि । यथा, कथासरित्सागरे । २२ । ५६ ।
"अस्ति पूर्व्वमहं व्योमचारी विद्याधरोऽभवम् ।")

व्योमधूमः, पुं, (व्योम्नः धूमः ।) मेघः । इति त्रिकाण्डशेषः ।

व्योमनासिका, स्त्री, भारतीपक्षी । इति त्रिकाण्डशेषः ।

व्योममञ्जरं, क्ली, (व्योम्नः मञ्जरमिव ।) पताका । इति त्रिकाण्डशेषः ।

व्योममण्डलं, क्ली, (व्योम्नः मण्डलम् ।) पताका । इति शब्दरत्नावली । आकाशश्च ।

व्योमसूत्रः, पुं, (व्योम्नः सूत्रं इव ।) निर्व्वातः । इति हारावली ।

व्योमयानं, क्ली, (व्योममयि यानम् ।) विमानम् । इत्यमरः ।

व्योमस्थली, स्त्री, भूमिः । इति भूरिप्रयोगः । (व्योम्नः स्थली ।) नभःस्थलञ्च ।

व्योमाभः, पुं, (व्योम्ना मूर्त्तेन आभातीति । आ+भा+कः ।) बुधः । इति त्रिकाण्डशेषः ।

व्योमोदकं, क्ली, (व्योम्नः उदकम् ।) दिव्योदकम् । इति राजनिर्घण्टः ।

व्योर्षं, क्ली, (विशेषेण व्योषतीति । उष दाहे+पचाद्यच् ।) त्रिकटु । इत्यमरः । (यथा, सुश्रुते । १ । ४४ ।
"व्योषं त्रिजातकं मुस्ता विडङ्गामलके तथा ।")

व्रज, गतौ । इति कविकल्पद्रुमः । (भ्वा०-पर०-सक०-सेट् ।) व्रजति । इति दुर्गादासः ।

व्रज, क संस्कृतौ । गतौ । इति कविकल्पद्रुमः । (चुरा०-पर०-सक०-सेट् ।) क, व्रजयति । विरेफौ तौ । तौ एतौ विरेफौ रेफरहितौ च स्यातां । इति दुर्गादासः ।

व्रजं, क्ली, व्रजनम् : गमनम् । व्रज गतौ इत्यस्मात् चप्रत्ययेन निष्पन्नमिदम् । इति सिद्धान्तकौमुदी ।

व्रजः, पुं, (व्रज गतौ + "गोचरसंचरेति ।" ३ । ३ । ११९ । इति चप्रत्ययेन निपातनात् साधुः ।) समूहः । इत्यमरः । (यथा, महाभारते । १ । १३६ । १२ ।
"ततः प्रतापः समहान् शब्दश्चैव विभावसोः ।
प्रादुरासीत् तदा तेन बुद्धे च जनव्रजः ।")
गोष्ठम् । (यथा, माघे । २ । ६४ ।
"निरुद्धचीवधासारप्रसारा गा इव व्रजम् ।
उपरुन्धन्तु दशार्हाः पुरीं माहिष्मतीं द्विषः ।")
पन्थाः । इति मेदिनी । अग्रवनमथुरयोश्चतुर्व्याशवर्त्तिदेशः । अस्य विवरणं यथा, माघे ।
"व्रजमण्डलभूगोलं शेषनागफणं वरम् ।
कुसुदाख्यं महाश्रेष्ठं सर्व्वेषां मध्यसंस्थितम् ।
तस्योपरिस्थितं लोकं सर्व्वस्यानं महाफलम् ।
लक्ष्मीलीलाविहारार्थसुखस्थानविराजितम् ।
चतुरष्टककोणेन परिपूर्णविराजितम् ।
अस्य प्रदक्षिणीकुर्व्वन् धनधान्यसुखं लभेत् ।
दानार्थावासतो लोको विष्णुलोकमवाप्नुयात् ।
आवासान्नियते चेह पुनर्जन्म न विद्यते ।
पुण्यं यत्फलं लब्धा कृतेऽस्मिन् व्रजमण्डले ।
लक्षेण निर्म्मितास्तीर्थाः सार्द्धद्वयसहस्रकाः ।"*
तत्रादौ वनोपवनप्रतिवनाधिवनान्यष्टचत्वारिंशत् तानि चतुरष्टकोणपरिमाणस्थितानि चतुर्भागग्रीष्मान्तरस्थितानि क्रमश आह । पाद्मे ।
"वनानि द्वादशान्याहुर्यमुनोत्तरदक्षिणे ।
महावनं महाश्रेष्ठं १ दयं काम्यवनं शुभम् २ ।
कोकिलाख्यं द्वितीयञ्च ३ तृयं तालवनं तथा ४ ।
पञ्चमं कुमुदाख्यञ्च ५ षष्ठं भाण्डीरसंज्ञकम् ६ ।
नाम्ना क्षुद्रवनं श्रेष्ठं सप्तमं परिकीर्त्तितम् ७ ।
अष्टमं खदिरं प्रोक्तं ८ नवमं लोहजं वनम् ९ ।
नाम्ना भद्रवनं श्रेष्ठं दशमं बहुपुण्यदम् १० ।
एकादशं समाख्यातं बहुलावनसंज्ञकम् ११ ।
नाम्ना बिल्ववनं श्रेष्ठं द्वादशं कामनाप्रदम् १२ ।
इति द्वादशसंज्ञानि वनानि शुभदानि च ।"
इति द्वादशवनानि ।
अथ द्वादशोपवनान्याह वाराहे ।
"आदौ ब्रह्मवनं नाम १ द्वितीयं लक्षरावनम् २ ।
तृतीयं विल्वलं नाम३ कदम्बाख्यं चतुर्थकम्४ ।
नाम्ना खर्जूरवनं श्रेष्ठं पञ्चमं परिकीर्त्तितम् ५ ।
सुरभीवननामानं बहुमाकन्दवर्द्धनम् ६ ।
श्रेष्ठं प्रेमवनं नाम सप्तमं शुभदं नृणाम् ७ ।